

Marko Jesenšek

UDK 808.63-25-559-56(091)"18"

Pedagoška fakulteta v Mariboru

Poskus periodizacije razvoja oblik na -č in -ši v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja

0 Uvod

0.1 Pri periodizaciji sem skušal upoštevati najpomembnejše literarno-jezikovne vzgibe, ki so v 19. stoletju vplivali na oživljanje in vnovično umikanje oblik na -č in -ši iz oblikoslovno-skladenjskega sestava slovenskega knjižnega jezika. Osnovni razlog, da so se tvorcil besedil začeli spet zanimati za te oblike, je bila njihova ustalitev v vzhodnoslovenski različici knjižnega jezika. Spoznanje, da se je v ogrskem delu cesarstva ohranila slovenska govornica, še več, da je bila razvita celo bogata književna dejavnost v arhaičnejši različici slovenščine, kot so jo poznali v osrednjeslovenskem jezikovnem prostoru, je odprlo vprašanje o slovenskosti obeh knjižnih norm in pokazala se je potreba, navezati kulturne in jezikovne stike med Slovenci na levi in desni strani Mure.¹ To se je dogajalo v začetku 19. stoletja, ko do neposrednih jezikovnih vplivov in prevzemanja še ni prišlo, jezikoslovci (najprej J. Kopitar in M. Čop) pa so že opozarjali na oblikoslovno, skladiensko in besedno arhaičnost vzhodnoslovenskega knjižnega jezika; ta je v panonskem prostoru ohranil nekatere posebnosti, ki jih je bil osrednjeslovenski (narečno močno razčlenjeni) jezik že izgubil. Zaradi jezikovnega izročila, ki je bilo na vzhodu ohranjeno, so vzhodnoslovenski knjižni jezik priporočali za vzgled, kaj je lahko v jeziku pravilno in kaj ne.

0.2 Raba deležniško-deležijskih skladov na -č in -ši v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja ni imela opore v živem govoru in je v zgodovinskem razvoju slovenskega knjižnega jezika osrednjega tipa od 16. stoletja naprej slabo zastopana.² Zanimanje za staro skladiensko kategorijo se je nepričakovano povečalo v 19. stoletju, ko so v osrednjeslovenski jezikovni prostor prišla prva sporočila o književnem prizadevanju v Prekmurju, kjer pa so bile oblike na -č in -ši dobro zastopane od prvih tiskov naprej.³ Od tam so v 19. stoletju prodrle v osrednjeslovenski prostor⁴ in so pri Levstiku celo presegle pogostost, ki je bila značilna za vzhodnoslovenski knjižni jezik 18. in prve polovice 19. stoletja. Vprašanje, zakaj so se deležniško-deležijski skladi na -č in -ši obdržali v prekmurškem knjižnem jeziku, je raziskovalce usmerilo v panonski prostor, ki je bil

¹ Prim. razprave o teh vprašanjih v Panonskem zborniku (Murska Sobota 1966) in Svetu med Muro in Dravo (Maribor 1968) ter V. Novak: Kulturni stiki do osvobojenja. V: Slovenska krajina, Beltinci 1935. Isti: Slovenstvo prekmurških pisateljev. V: Čas, 1936/37, 255-259. Isti: Izbor prekmurškega slovstva. Ljubljana 1976.

² M. Orožen ugotavlja, da je od 16. do 19. stoletja za osrednjeslovenski knjižni jezik značilen razpad deležniško-deležijskih skladov; zlasti oblike na -ši so postale neproduktivne in redke (Aktivne participske konstrukcije. V: Naučni sastanak slavista u Vukove dane 6. Beograd 1977, 123-124).

³ Prva tiskana knjiga je Temlinov prevod Lutrovega Malega katekizma (Mali Katechismus, Halla 1715), deset let kasneje je izšel Abecedarium szlovenszko (anonimno), leta 1847 Ré d zvelicsánszta, ki ga je priredil in prevedel M. Sever, v petdesetih letih pa se že pojavijo tiskil Š. Kúzmíča (1754 v Halleju izide Vöre krsztsánszke krátúki návuk; pred tem verjetno še kaj — prim. neohranjene tiske iz 1752. in 1753. leta v Bibliografiji prekmurških tiskov od 1715 do 1919, Ljubljana 1978,

razvojno-narečno drugačen od jezikovnega izročila alpske slovenščine. Razločevalnost se je kazala v besedju in različnem glasoslovno-oblikoslovno-skladenjskem sestavu, delno pa je bila določena tudi z jezikovno različnostjo prvotnih predlog, iz katerih se je prevajalo in ki so pripadale različnim kulturnima in jezikovnima prostoroma: grško-starocerkvenoslovansko izročilo panonskega in latinsko-nemškega tradicija alpskega prostora. Na takšne vplive je opozarjala M. Orožen že v sedemdesetih letih,⁵ ko je v slovenskem jezikoslovju še vladalo prepričanje, da so oblike na -č in -ši v prekmurskem knjižnem jeziku grški kalk,⁶ ki se je kot tuja privina ohranil v knjižni obliki prekmurščine, močno odvisne od bližnje knjižne kajkavščine.⁷ Primerjave deležniško-deležijskih skladov na -č in -ši v prekmurskem knjižnem jeziku 18. stoletja (Š. Kuzmič, Nouvi zakon 1771) s skladenjskimi rešitvami v starocerkvenoslovanskih evangelijskih so potrdile domneve M. Orožen in pokazale na enake zakonitosti pri rabi oblik na -č in -ši v obeh jezikih, čeprav si Š. Kuzmič pri prevajanju ni pomagal s starocerkvenoslovanskimi predlogami.⁸ Dokaze, da deležniško-deležijsko izražanje v stari cerkveni slovanščini ni grško kalkirano, ampak gre za značilno slovansko skladijsko sredstvo, je zbral R. Večerka in jih predstavil v monografiji,⁹ iz katere je izhajal tudi M. Jesenšek, ko je dokazoval kontinuiteto v rabi oblik na -č in -ši v panonskem jezikovnem prostoru od stare cerkvene slovanščine do knjižne prekmurščine druge polovice 18. stoletja.^{9a} V

avtor I. Škafar, za tisk priredil V. Novak), in sicer pomeni njegov Nouvi zakon (v Halli Saxonskoj, 1771) jezikovni zgled za vse kasnejše protestantske in katoliške pisce in prevajalce v Prekmurju — «stari slovenski jezik» se je potrdil v prvem slovenskem prevodu svetega pisma nove zaveze iz izvornika (grščina) in je zlasti z oblikoslovno-skladenjsko podobo imel na razvoj prekmurskega knjižnega jezika enak vpliv (ker prekmurska knjižna različica slovenskega jezika ni bila popisana v jezikovnih priročnikih tistega časa, je bil jezik Nouvega zakona tudi norma in predpis) kot Dalmatinov prevod Biblije (1584) na osrednji tip slovenskega jezika 17. in 18. stoletja.

- 4 Na tak »prodor« z vzhoda opozarja M. Jesenšek (Skladenjski sistem /.../, magistrska naloga, Ljubljana 1989) ob primerjavi dveh prevodov svetega pisma nove zaveze (Š. Kuzmič, 1771; J. Japelj, 1784) in razširitev oblik na -č in -ši v osrednjeslovenski knjižni jezik (M. Ravnikar, Zgodbe svetega pisma za mlade ljudi, 1815-1816).
- 5 Opozorila je, da »se na vsem ozemlju panonske narečne baze v vseh knjižnih variantah pojavlja več ali manj ista sintaktična struktura, ki se od osrednje slovenske tipološko razlikuje.« (O vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. V: Zbornik Štefan Kuzmiča, Murska Sobota 1974, 120). Postavila je tezo o povezavi knjižne prekmurščine s panonsko staro cerkveno slovanščino (prek glagoljaške jezikovne tradicije), ter jo v dvajsetletnem sistematičnem jezikoslovnem raziskovanju tudi potrdila. Prim. njene razprave, povezane z vprašanji panonske teorije o izviru stare cerkvene slovanščine, Brižinskih spomenikov in vzhodnoslovenskega knjižnega jezika (iz tega področja so temeljni Molitveni obrazci /.../, Slavistična revija 1986, 37-57; Prekmurski knjižni jezik, Seminar slovenskega jezika, literature in kulture 1989, 37-60, in Brižinski spomeniki in njihovo razmerje do stare cerkvene slovanščine, Obdobja 10, 1989, 87-101).
- 6 »V močnem nasprotju s tradicionalnim knjižnim jezikom glede rabe ptcep. praet. act. I je v Novem zakonu 1771 Štefan Kuzmič. Ker je prevajal po grščini, je zelo velikokrat grški aoristov particip slovenil s tem deležnikom.« (F. Tomšič, Poglavlje iz slovenske historične sintakse, Slavistična revija 1958, 59.) A. Vratuša vendar dopušča prevajalcu nove zaveze več samostojnosti: »/.../ kajti, čeprav je posmegal v pretežni meri posebnosti grške skladnje, je vendar podal tu in tam kakšen grški participialni sklad s podredjem.« (Jezik »Nouvoega zakona« in »Svčeti evangeliomov«. V: Zbornik Štefana Kuzmiča, Murska Sobota 1974, 68.)
- 7 Tesno odvisnost od kajkavščine zagovarja V. Novak, vendar ne sprejema teze o stikih z glagoljaško književnostjo in zveze prekmurskega knjižnega jezika s staro cerkveno slovanščino. Raziskave deležniško-deležijskih skladov na -č in -ši v jeziku Š. in M. Kuzmiča (prim. M. Jesenšek, Skladijski sistem /.../, magistrsko delo, Ljubljana 1989) so takšne povezave potrdile; prstevati oblike na -č in -ši med »glavne kajkavske prvine pri prvih prekm. pisateljih« (V. Novak, Kajkavske prvine v prekmurski knjigi 18. stoletja, v: Slavistična revija, 1972, 95) ni upravičeno in prav tako ne z ničimer dokazana trditev, da je raba oblik na -č pri Š. Kuzmiču »(zelo pogosti so del. na -č«, 98; od kod so oblike na -ši, ki so v Novem zakonu navdušile M. Ravnikarja?) »povzeta po kajk. vzorcih (npr. Krajačević)«. V. Novak vidi kajkavske vplive v oblikoslovju (oblikovje, besedne oblike), ne upošteva pa razlikovalne skladijske sestave prekmurskega in kajkavskega knjižnega jezika, ki je glede funkcijske razvejenosti oblik na -č in -ši očitna — to potrjuje tudi primerjava deležniško-deležijskih skladov pri Š. in M. Kuzmiču s skladijskimi ustrezniki v Svetih evangeliomih N. S. Krajačevića (1651) v magistrskem delu M. Jesenška (prim. tudi njegov članek v Znanstveni reviji, 1989, št. 2, 215-234). Dokazano je, da so te oblike izvorno slovenske in slovanske, čeprav V. Novak misli drugače: »Tuje so tudi nekatere stavčne konstrukcije, zlasti deležniški skladi namesto odvisnikov, pri čemer je imel /J. Košič/ vzor že v obeh Kuzmičih /.../, zlasti pogosto uporabljale deležnike na -vši.« (V. Novak, Jožef Košič prekmurski pisatelj, Razprave SAZU, Ljubljana 1958, 273). Značilna je tudi Novakova neodločenost, ali je jezik prekmurskih pisateljev 18. in prve polovice 19. stoletja narečje (Pisano je v prekmurskem narečju /.../« Izbor prekmurskega slovstva, Ljubljana 1976, 12.) ali knjižni jezik, (»Podati moremo le splošen pregled glavnih značilnosti knjižnega jezika, to oznako je sprejelo tudi že današnje slovensko jezikoslovje prekmurskega slovstva.« Izbor /.../, 13).
- 8 M. Jesenšek: Skladijski sistem /.../, magistrsko delo, Ljubljana 1989.
- 9 R. Večerka: Syntax aktivních particiipí v staroslovenštině, Praha 1961.
- 9a M. Jesenšek: Od stare slovanščine do vzhodnoslovenskega (prekmurskega) knjižnega jezika. V: Znanstvena revija, Maribor 1994, 153-164.

vzhodnoslovenski različici slovenskega knjižnega jezika se je ohranila enaka pogostnost, kot jo ugotavlja R. Večerka za pisne spomenike stare cerkvene slovanščine, le da so se posamezne funkcijske oblike prilagodile izraznim in oblikoslovno-skladenjskim zakonitostim prekmurskega knjižnega jezika (npr.: absolutni dativ starocerkvenoslovenskega načina izražanja je nadomestil prekmurski absolutni imenovalnik). Oživljanje starih oblik na -č in -ši v osredneslovenskem knjižnem jeziku prve polovice 19. stoletja in njihov vdor v oblikoslovno-skladenjski sestav enotnega slovenskega knjižnega jezika druge polovice 19. stoletja sta posledica soočanja razlikovalnih skladenjskih sestavov dveh tipov slovenskega knjižnega jezika in normiranja skupnega slovenskega knjižnega jezika sredi 19. stoletja, in sicer ob razvojno-zgodovinskem upoštevanju izidov glasoslovno-oblikoslovno-skladenjskih zakonitosti slovenskega knjižnega jezika, upoštevajoč pri tem starinski starocerkvenoslovenski deležniško-deležijski sestav in posnemovalno skladenjsko podobo vzhodnoslovenskega knjižnega jezika na prelomu 18. in 19. stoletja. Pri M. Ravnikarju je sicer še šlo za »sorazmerno nesrečen poskus aplikacije«, vendar pa je F. Metelko v slovnici (1825) popravil vse oblikoslovne in funkcijske nespretnosti svojega sodobnika,¹⁰ tako da so se še pred sredino stoletja oblike razširile na celotno slovensko jezikovno ozemlje. Njihova pogostnost se je v 19. stoletju spreminjala in je bila v primerjavi z rabo v središčnem tipu knjižnega jezika od P. Trubarja do J. Japlja ter razsvetljenjskih in romantičnih leposlovnih prizadevanj ves čas zelo visoka, vendar pa, razen pri F. Levstiku, nikoli takšna kot v prekmurskem knjižnem jeziku 18. in prve polovice 19. stoletja.

1 Časovnozvrstna delitev

Pogostnost deležniško-deležijskih skladov na -č in -ši se je v slovenskih tiskih 19. stoletja spreminjala. Primerjava cerkvenega in posvetnega slovstva (umetnostnih, praktičnosporazumevalnih, strokovnih in publicističnih besedil) je pokazala,¹¹ da je mogoče govoriti o šestih razvojnih obdobjih, v katerih je prišlo do oživljanja, pogoste rabe in vnovičnega izrinjanja¹² oblik na -č in -ši v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja.

Periodizacija razvoja oblik na -č in -ši v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja

Časovno obdobje

do 1815

1815–1824

1825–1862

1863–1876

1877–1897

po 1897

Označitev obdobja

I. obdobje: Jezikovna zaprtost

II. obdobje: Nekritično prevzemanje in oživljanje

III. obdobje: Popravljanje in jezikovna odprtost

IV. obdobje: Normiranje

V. obdobje: Jezikovna moda

VI. obdobje: Opuščanje in izginjanje

¹⁰ Poskus je bil »nesrečen« (M. Orožen, Participske konstrukcije, 132) zato, ker se M. Ravnikar ni zavedal oblikoslovnih zakonitosti in skladenjskih možnosti, ki so jih ponujale oblike na -č in -ši; pri izpeljavi ni upošteval glagolskega vida, prav tako pa ni poznal pravil za izražanje časovnih razmerij z deležji, ki so ga navdušila predvsem kot učinkoviti skladenjski strnjevalci, medtem ko dobnosti z njimi ni znal pravilno izražati. Bolj kot »nesrečen« pa je njegov poskus pomemben, saj je bil Ravnikar prvi, ki je soočil dva različna slovenska oblikoslovno-skladenjska knjižna sestava, povzročil vdor vzhodnih starinskih jezikovnih prvin v osrednji slovenski prostor, neposredno sodeloval pri prepletanju dveh knjižnih norm slovenskega knjižnega jezika v začetku 19. stoletja in tako posredno omogočil njuno nadaljnje medsebojno vplivanje in normiranje enotnega slovenskega knjižnega jezika v sredini 19. stoletja.

¹¹ Prim. M. Jesenšek: Razvoj deležniško-deležijskih skladov na -č in -ši v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja. Doktorska disertacija, Ljubljana 1994.

¹² O tem prim. M. Jesenšek, Deležniško-deležijski skladi na -č in -ši v zvrstnih besedilih slovenskega knjižnega jezika 19. stoletja. V: XXX. Seminar slovenskega knjižnega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1994, 35-51.

1.1 Jezikovna zaprtost (do leta 1815)

Za to obdobje je značilno, da sta se vzhodno- in osrednjeslovenska knjižna različica razvijali ločeno in da oblikoslovno-skladenjska deležniško-deležijska shema še ni začela nadomeščati tradicionalne sheme odvisnikov v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku. Sprejemanje skladenjskih prvin z vzhoda še ni bilo mogoče, saj so prva sporočila o knjižnem jeziku Slovencev onstran Mure šele začele prihajati v središče. Sicer pa je bila preobrazba osrednjeslovenskega knjižnega jezika dvesto let po Dalmatinovem prevodu Biblije¹³ opravljena brez poznanja Nouvega zakona Š. Kūzmiča in vsaj za kratek čas zadostna, zato jezik še ni bil pripravljen sprejeti nove, čeprav izvirnejše skladenjske prvine. V prvem obdobju razvoja oblik na -č in -ši v slovenskem jeziku se pojavljata dva strogo ločena sestava: na vzhodu bogata funkcijska razvejenost in pogostnost deležniško-deležijskih skladov na -č in -ši, v osrednjeslovenskem prostoru pa njihova funkcijska zakrnelost in omejitve na posamezne primere klišejske rabe ter skoraj popoln izpad deležnikov in deležij na -ši.¹⁴

1.2 Nekritično prevzemanje in oživljanje (1815-1824)

Oblike na -ši je v osrednjeslovenski knjižni jezik nekritično prenesel M. Ravnikar, ko se je zanje navdušil pri Š. Kūzmiču. »Ljubiteljsko« navdušenje pa ni prepričalo vseh njegovih sodobnikov in sprva je imel le malo posnemovalcev, pa še ti so oblike na -ši zapisovali v omejenem obsegu — ponavljali pa so Ravnikarjeve napake: oblikoslovno nepravilno izpeljane in funkcijsko neustrezno rabljene oblike. Oblike na -ši pa so vendar bile oživljene (prenesene iz vzhodnoslovenskega knjižnega jezika) in ponujene Slovincem v osredju. Sprva niso bile navdušeno sprejete in zdelo se je, da bo ostalo le pri jezikovnem eksibicionizmu, vendar je jezikovni razvoj kmalu vse presenetil

Preglednica povprečne pogostnosti deležniško-deležijskih skladov na -č in -ši pri posameznih piscih¹⁵

II.obdobje: Nekritično prevzemanje in oživljanje

Pisec	Naslov	Leto	D-d/100	Deležnik na		Deležje na	
				-č	-ši	-č	-ši
M. Ravnikar	Zgodbe svetega pisma za mlade ljudi,	1815-17	209	59	40	27	83
U. Jamik	Sadje-Reja ali Nauk /.../,	1817	71	47	2	9	13
U. Jamik	Jedro kershanskih resnic,	1820	77	50	3	15	9
P. Dajnko	Kmet Izidor s svojimi otroki	1824	65	39	1	24	1
Skupaj			422	195	46	75	106

Povprečno število deležniško-deležijskih skladov na -č in -ši je 105, vendar je pogostnost tako visoka zaradi Ravnikarjevih deležij. Presenečata samo dve obliki na -ši pri P. Dajniku, ki jezikovno izhaja iz panonske narečne baze; vpliv osrednje knjižne norme v avstrijski monarhiji je bil tako močan, da so se oblike na -ši umaknile na jezikovno obrobje tudi v vzhodnoštajerski (pokrajinski) različici vzhodnoslovenskega knjižnega jezika. U. Jamik je v koroški (pokrajinski) različici

¹³ M. Orožen: Gramatična in leksikalna preobrazba Dalmatinovega knjižnega jezika ob Japljevem prevodu Biblije (1584-1784-1802). V: Wiener slawistischer Almanach 13. Klagenfurt und Ljubljana 1983, 153-179.

¹⁴ Za vzhodnoslovenski jezikovni prostor prim. pogostnost v cerkvenem slovstvu (npr. v Kūzmičevem Nouvem Zakonu je D-d/100 371, in sicer deležnikov na -č 170, na -ši 9, deležij na -č 120, na -ši 72) in še Sztarisinsztvo i zvacinsinsztvo /.../ (1807), kjer je na 49 straneh 37 oblik na -č in -ši (11 deležnikov in 26 deležij); med osrednjeslovenskimi pisci je bila odsotnost oblik na -ši značilna za vse prevajalce in prirejevalce slovenskih besedil — V. Vodnik (Kuharske bukve, 1799), J. N. Primic (Prava pot k' Dobrimu Stanu, ali Ena beseda ob pravim časi), tudi ponatis Gutsmanovih Evangelijev in branj (1839) kažejo, da so med oblikami na -č prevladovali deležniki (78), med deležji pa večinoma kliše rekoč.

¹⁵ Stolpec D-d/100 prikazuje število oblik na -č, -ši in -aj/e, izpisanih s stotih strani besedila; če besedilo ni tako obsežno, je število strani navedeno takoj za piko (22. 11 — tj. 22 oblik, izpisanih 11 strani). V drugih petih stolpcih je prikazano (ločeno) število posameznih oblik na -č, -ši in -aj/-e.

osrednjeslovenskega knjižnega jezika pisal predvsem oblike na -č, v manjšem obsegu pa je po Ravnikarju prevzel tudi oblike na -ši, in sicer z vsemi vidskimi nedoslednostmi in funkcijskimi pomanjkljivostmi.¹⁶

1.3 Popravljanje in jezikovna odprtost (1825-1862)

Na vzhodu Štajerske je o oblikah na -č in -ši več kot slovničarji pred njim razmišljal P. Dajnkó (slovnica 1824), natančno pa je uredil njihovo vidsko izpeljavo F. Metelko (slovnica 1825) in tako omogočil pravilno rabo in ustaljevanje v knjižnem jeziku. V tem obdobju je potekalo stopnjevano prizadevanje za zблиževanje dveh knjižnih različic slovenskega jezika in medsebojno prepletanje jezikovnih pojavov iz panonske in alpske jezikovne podlage je bilo na višku. Oblike na -č in -ši so se uveljavile pri večini piscev kot učinkoviti skladenjski strnjevalci, ki so uspešno nadomeščali odvisniško izražanje in obogatili upovedovalne možnosti slovenskega jezika. V boju za individualizacijo slovenskega jezika so deležniško-deležijski skladi pomenili živo jezikovno vez z drugimi slovanskimi jeziki, prav ideje vseslovanskosti in s tem povezano prizadevanje za enotni slovanski jezik pa so pogostnost oblik na -č in -ši tako povečala, da lahko v petdesetih letih 19. stoletja prav zaradi jezikovne odprtosti govorimo o prvem višku v razvoju teh oblik v enotnem »novoslovenskem« knjižnem jeziku.

III. obdobje: Popravljanje in jezikovna odprtost

Pisec	Naslov	Leto	D-d/100	Deležnik na			Deležje na		
				-č	-ši	-č	-ši	-aj/e	
V. Stanič	Perstavnik nekterih cerkvenih in drugih pesem /.../	1826	69	46	0	23	0	0	
J. Zalokar	Dvoje bukve Tomaža Kempčana, to je Hiša ubozih /.../	1826	18.30	13	0	3	0	2	
F. Veriti	Shivljenje svetnikov /.../	1828	33	22	0	8	0	3	
J. Burger	Pomoč v sili ali leseni kriz	1832	19.40	9	0	3	0	5	
F. Pirc	Krajnski vertnar /.../	1834	2.30	2	0	0	0	0	
A. Lah	Leseni križec	1835	22.40	16	0	6	0	0	
J. Cigler	Sreča v nesreči /.../	1836	19	7	0	10	0	2	
L. Volkmer	Fabule in pesmi /.../	1836	23.20	5	0	17	1	0	
J. Žemlja	Sedem sinov. S slovečo elegijo g. Gnaja	1843	22.20	14	0	6	1	1	
F. Malavašič	Erasem is jame	1845	16.36	4	1	1	5	5	
J. Volc	Stoletna Pratika devetnajstiga stoletja od 1801-1901 (2. natis)	1847	25	21	0	0	0	4	
Š. Kocjančič	26 povesti sa mlade ljudi	1848	30	17	0	4	1	8	
M. Majar	Pravila kako izobraževati ilirsko narečje /.../	1848	31.50	4	0	20	6	1	
F. Metelko	Raslaganje Svetega evangelija S. Matevža I. del	1849	59	32	0	21	2	4	
J. Muršec	Bogačastje sv. katoliške cérkve	1850	43	15	4	12	10	2	
O. Caf	Robinson Mlajši	1851	103	17	1	19	37	29	
M. Vilhar	Slovenski koledar za leto 1851	1851	4.70	2	1	0	1	0	
J. Zalokar	Umno kmetovanje in gospodarstvo	1854	31	23	0	4	3	1	
I. Orožen	Celska kronika	1854	9.30	6	1	0	0	2	

¹⁶ Prim. M. Orožen: Aktivne participske konstrukcije, 133.

Pisec	Naslov	Leto	D-d/100	Deležnik na		Deležje na		
				-č	-ši	-č	-ši	-laj/e
D. Trstenjak	Mesec Marije /.../	1856	32	12	0	14	0	6
A. Wolf	Sveto pismo (nova zaveza)	1856	26	18	0	6	0	2
F. Levstik	Popotovanje od Litije /.../	1858	12.30	7	0	1	1	3
F. Levstik	Napake slovenskega pisanja	1858	17.54	7	0	4	1	5
F. Levstik	Martin Krpan	1858	14.22	3	0	7	1	3
P. Hicinger	Močni baron Ravbar	1858	1.16	0	0	0	0	1
M. Vilhar	Pesmi Miroslava Vilharja	1860	7.15	2	0	1	2	2
L. Jeran	Postne pridige	1861	8.30	4	0	4	0	0
A. Lesar	Katekizem ali keršanski katoliški nauk	1862	94	23	0	57	0	14
V. Zamik	Don Quihotte della Blatna vas	1862	7.24	1	0	2	2	2
F. Cegnar	Babica	1862	68	15	0	11	25	17
G. Krek	Poezije	1862	8.15	4	0	1	3	0
Časopisi, revije, zborniki	Novice, Glasnik slov. slovstva, Vedež, Zora, Slovenija, Pravi Slovenec Slovenski glasnik, Učiteljski tovarš	1843-62	73	22	4	10	20	17
Skupaj		1826-62	945	393	12	275	122	143

V tretjem obdobju je povprečna pogostost deležniško-deležijskih skladov na -č in -ši na desetih straneh besedila pri piscih, ki so navedeni v preglednici, 4,79; 42,8 % je deležnikov in 57,2 % deležij; oblike na -ši sestavljajo 14,1 % delež, vendar je njihova pogostost odvisna od tega, ali so jih posamezni pisci sprejeli ali ne. Zanimivo je, da jih F. Metelko v prevodu Matevževega evangelija (1849) ni uporabljal v glavnem besedilu, dve deležji pa je zapisal v razlagi, tj. v opombah pod črto. To dokazuje, da se v cerkvenih besedilih oblike na -ši niso uveljavile in da se je glede tega držal izročila tudi F. Metelko, ki je v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku prvi uredil rabo deležniško-deležijskih skladov na -č in -ši. Med cerkvenimi pisci je glede pogostnosti oblik na -ši izjema le štajerski duhovnik, prevajalec in slovničar J. Muršec; leta 1850 je izdal Bogočastje sv. katoliške cerkve in v njem prekršil nenapisano pravilo, da oblike na -ši niso primerno sredstvo v jeziku nabožnih spisov. Njegov nastop pa je v začetku petdesetih let dokaz, da skladijska shema odvisnikov ni bila zadostna in da je jezikovna odprtost na slovenski vzhod in v slovanski prostor v slovenski skladijski sistem spet sprejela strnjanje, in sicer z oblikami na -č in -ši — te so se pod Murščevim vplivom razširile tudi v Novicah, čeprav jih glavni Bleiweisov pisec P. Hicinger ni sprejel. Pogostnost je močno narasla v dveh (glede rabe oblik na -č in -ši) znamenitih prevodih iz češčine (Cafov Robinson — 1851 in Cegnarjeva Babica — 1862), ki pomenita prelomnico v razvoju deležniško-deležijskih skladov v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja. Prepričala sta sodobnike, da oblike na -ši niso slabe in neprimerne, temveč le nepravilno zastavljene in pozabljene; oživljene in prilagojene slovenskim oblikoslovno-skladijskim zakonitostim lahko poživijo jezikovno knjižno izrazitev in učinkovito prenovijo knjižno skladijsko shemo slovenskega jezika. Takšne možnosti so Cafovi in Cegnarjevi sodobniki v veliki meri tudi sprejeli, le da so opustili nekatere izrazito češko kalkirane možnosti (npr. več kot 15 % delež oblik na -ø/-v pri Cafu). Deležijsko strnjanje je postalo učinkovito knjižno skladijsko sredstvo, znamenje jezikovne kultiviranosti in sorodnosti z drugimi slovanskimi jeziki. Zanimivo pa je, da ga F. Levstik v tem obdobju še ni uporabljal (v Popotovanju, Napakah in Martinu Krpanu je leta 1858 zapisal le tri oblike na -ši — v vsakem delu po eno).

1.4 Normiranje (1863-1876)

Jezikovna odprtost je kljub jezikovno tradicionalnim cerkvenim pisem povzročila vdor oblik na -č in -ši v slovenski knjižni jezik. Šestdeseta leta so bila glede tega značilna — pogostost je naraščala

in Metelkova osnovna predstavitev oblik na -č in -ši ni več zadoščala. Razširiti in poglobiti je bilo treba vedenje o njihovi rabi v slovenskem knjižnem jeziku in izdelati zanesljive norme in predpise, po katerih se bodo lahko ravnali slovenski pisci. Janežičeva slovenska slovnica (druga izdaja, 1863) je na osnovi jezikovne diahronije, ki je omogočala uspešno oživiljanje, obnovila staro funkcijsko razvejenost oblik na -č in -ši in normirala njihovo rabo v sodobnem knjižnem jeziku druge polovice 19. stoletja. Iz nje so dobivali informacije o deležijskem izražanju rodovi srednjeolceve, piščoim pa je bila zakon, ki je potrjeval živost in knjižnost oblik na -č in -ši v slovenskem knjižnem jeziku. Norme se je sprva držal tudi F. Levstik, ko je v šestdesetih letih začel spreminjati svoj sinhroni pogled na jezik in razširjati »ljudsko osnovo« jezika s širšim slovanskim in starocerkvenoslovanskim pristopom. Odmik od živega jezika je pri Levstiku posledica čezmernega prizadevanja za čistost slovenskega jezika, arhaizacija in slavizacija pa sta se kazali tudi v pogosti rabi oblik na -č in -ši, ki je v tem obdobju že dosegla razsežnosti, znane v jeziku prekmurskih piscev. Janežičeva slovnica takšnim potrebam ni mogla slediti in Levstik se je glede oblikoslovne podobe oblik na -č in -ši po letu 1866 držal norme, ki jo je postavil v svoji slovnici; vidsko izpeljavo in rabo je podredil pravilom stare cerkvene slovanščine in tako ustvaril svojo različico slovenščine, ki jo je edini obvladal.¹⁷ Tudi glede rabe oblik na -č in -ši je šlo za jezikovno skrajnost, ki je sodobniki niso sprejemali; čeprav je v oblikoslovju pri glagolskih vrstah še do danes najnatančneje predstavljena njihova izpeljava, pa Levstikova slovnica glede tega ni imela širšega vpliva in so jo uporabljali le redki (glede oblik na -ši gotovo J. Jurčič in J. Trdina, saj sta le v njej našla »opravičilo« za pogostno rabo). Normativnost Janežičeve druge izdaje slovnice je ravno zaradi Levstikovih »cerkvenoslovanskih pretiravanj« ostala v veljavi tudi v ponatisih, ki so oblike na -č in -ši ponujali v ravno pravi meri.

IV. obdobje: Normiranje

Pisec	Naslov	Leto	D-d/100	Deležnik na		Deležje na		
				-č	-ši	-č	-ši	-laj/e
F. Levstik	Deseti brat	1863	7.17	5	0	1	1	0
J. Jurčič	Jurij Kozjak	1864	42.50	12	0	4	10	16
B. Tomšič	Lahkoverni	1864	14.20	4	1	3	4	2
M. Majar	Sveta brata Ciril i Metod	1864	66	3	0	51	10	2
M. Pleteršnik	Slovo o polku Igorjevé	1866	30.22	3	0	5	5	17
F. Levstik	Kdaj začne izhajati slov.-nem. slovar?	1866	9.11	6	0	2	1	0
J. Križaj-Severjev	Tomaž Mor	1866	29.45	6	0	9	6	8
M. Valjavec	Zora in Solnca	1867	29.36	12	0	3	6	8
J. Jurčič	Cvet in Sad	1868	52.50	10	0	6	14	2
J. Vesel Koseski	Mazepa	1868	50.21	19	3	3	16	9
B. Tomšič	Ravni pot najboljši pot	1868	15.20	1	1	9	4	0
M. Vilhar	To sem bil jaz	1868	5.15	1	0	1	1	2
NN	Poduk, kako najboljšo živo mejo zasaditi	1868	3.15	1	0	0	1	1
J. Majciger	Slovenski Štajer	1868	9.30	1	0	5	3	0
F. Levstik	Članki v Slov. narodu	1868/69	32.51	12	2	5	6	7
F. Levstik	Dopisi za Slovenski narod	1869	63	26	0	16	12	9
S. Šubic	Kaj so hudourni vrtinci?	1869	5.15	2	0	1	0	2

¹⁷ Prim. M. Orožen: Levstikovi pogledi na jezik. V: Levstikov zbornik, Ljubljana 1982, 72.

RAZPRAVE IN ČLANKI

Pisec	Naslov	Leto	D-d/100	Deležnik na		Deležje na		
				-č	-ši	-č	-ši	-laj/e
F. Jančar	Umni gospodar	1869	10.10	8	0	0	0	2
J. Pajk	Čujte, čujte, kaj slovenski jezik tirja	1869	11.20	3	0	6	2	0
F. Levstik	Doktor Bežanec v Tožbanji vasi	1870	27.36	7	0	1	1	18
J. Jurčič	Lipe; Pipa tobaka	1870	43.70	11	0	20	5	7
J. Stritar	Zorin; Sol	1870	13.70	6	0	4	0	3
V. Mandelc	Išče se odgojnik	1870	15.35	0	0	1	5	9
J. Vesel Koseski	Razne dela pesniške in igrokazne	1870	278	110	17	10	117	24
A. Umek	Slon	1870	4.7	2	0	0	1	1
F. Levstik	Iz minule srečne mladosti	1871	7.6	3	0	4	0	0
J. Serbec	Nauk o gospodinjstvu	1871	6.45	2	2	0	2	
J. Sumper	Slovenski Bučelarček	1871	20	10	0	5	0	5
NN	Kako ravnati z belim vinom /.../	1871	4.15	3	1	0	0	0
J. Ulaga	Kake ustave je Avstriji potreba	1871	18.50	2	0	11	3	2
J. Lapajne	Kranjsko ljudsko šolstvo	1871	12.71	3	0	1	4	4
J. Zima	Telovadba v ljudski šoli	1872	27.49	4	0	7	6	10
L. Haderlap, I. Hribar	Brsteje	1872	17.20	7	0	5	4	1
J. Alešovec	Ričet iz Žabjeka	1873	9.20	2	0	3	3	1
F. Levstik	Prevodi in lektorsko delo v Vrtnu	1874/75	132.33	25	7	60	30	10
J. Stritar	Gospod Mirodolski	1876	36.40	15	0	11	9	1
F. Levstik	Tugomer	1876	66.70	18	2	18	19	9
Skupaj		1863-73	1231	368	34	296	318	215

V četrtem obdobju razvoja oblik na -č (-/aj/e) in -ši je njihova povprečna pogostost na desetih straneh besedila pri piscah, ki so navedeni v preglednici, 8,28 in je v primerjavi s prejšnjim obdobjem narasla za 172,8 %. Tako visoko povprečno število je posledica pogostne rabe pri J. Veselu Koseskem, F. Levstiku in J. Jurčiču, medtem ko so drugi pisci v povprečju ostali pod pogostnostjo, ki sta jo v tretjem obdobju dosegla O. Caf in F. Cegnar (8,55). Ta prevajalca iz češčine sta bila glede rabe oblik na -č in -ši zgled, spodbujala sta predvsem deležijsko izražanje, vendar pa se je večina pišočih zadovoljila z nižjo pogostnostjo in predvsem manj kalkirano rabo. Razmerje med deležniki in deležji je 1:2, oblike na -ši pa sestavljajo 28,59 % vseh izpisanih deležijsko-deležijskih skladov na -č (-/aj/e) in -ši.

Raba oblik na -ši pri F. Levstiku prikazuje tudi njegovo drugačno stališče do jezikovnega vprašanja; to je v šestdesetih letih začel opazno spreminjati, in sedemdesetih letih pa je že izdelal čisto samostojen jezik. Oblike na -ši so v Levstikovem pisanju naraščale sorazmerno z zavračanjem ljudsko zasnovanega knjižnega jezika: v Desetem bratu (1863) — snov in jezik sta »ljudska« — je le eno deležje na -ši, v člankih (publicistični jezik, Slovenski narod 1868/69) jih je že 18,9 %, v prevodih (Vrtec 1874, 1875; Tugomer 1876) pa že več kot 30 %.

1.5 Jezikovna moda (1877-1897)

Čeprav se oblike na -č in -ši po letu 1877 niso uveljavile po načelih, ki jih je predlagal F. Levstik, pa so postale modne in so se razširile na vse funkcijske zvrsti slovenskega jezika. V petem obdobju je zato treba ločiti tri vzporedne smeri v razvoju teh oblik: knjižnega jezika, ki ga je pisal F. Levstik, ni obvladal nihče drug in tudi tako pogosto ni nihče izmed pišočih uporabljal deležnikov in deležij; drugi vodilni slovenski pisci (J. Jurčič, vajeveci, J. Trdina, I. Tavčar, J. Kersnik) so deležnike in

deležja uporabljali zmerno kot značilno knjižno sredstvo in znamenje višje jezikovne omikanosti, v neumetnostnem jeziku pa so se pojavljale kot jezikovna moda, ki je bila predvsem pri jezikovno manj izobraženih piscih uradovnih sestavkov tako nespretno prenesena v pisno podobo, da so jo naslovniki začeli zavračati. Obdobje, ki je v umetnostnem jeziku tako uspešno uveljavilo deležijsko izražanje, da se je zdelo, kot da je v slovenskem jeziku povsem oživelo, ga je hkrati tudi že pokopalo. To pa se je zgodilo zato, ker v neumetnostnem besedovanju večinoma ni bila upoštevana normativnost in so se začele ponavljati Ravnikarjeve napake iz začetka stoletja. Obvezno posnemanje deležniško-deležijskega izražanja pri jezikovno slabo izobraženih piscih je naredilo veliko škode, saj so bile oblike na -č in -ši pogosto neustrezno rabljene, in namesto da bi povečevale razumljivost in krajšale zapletene skladenjske vzorce, so v povedih kršile vse zakonitosti jasnega in jedrnatega sporočanja. Levstikovo ali Janežičevo normativnost je nadomestila modnost za vsako ceno in oblike na -ši, ki so imele prvotno pozitivni knjižni predznak ter so kazale tudi jezikovno omikanosti tvorca besedila, so postajale čedalje bolj negativne ter značilne za pisce s slabim jezikovnim čutom. Takšna dvojnost pa je v obdobju, ko so se oblike na -č in -ši v slovenskem knjižnem jeziku najbolj razširile, kazala, da ni šlo za naravni jezikovni razvoj in da bodo predvsem deležja na -ši ostala v slovenskem knjižnem jeziku v tako velikem obsegu le krajše obdobje.

V. obdobje: Jezikovna moda

Pisec	Naslov	Leto	D-d/100	Deležnik na		Deležje na		
				-č	-ši	-č	-ši	-aj/e
D. Trstenjak	Slovanski elementi v venetščini	1877	14.30	3	0	3	7	1
J. Gomilšak	Potovanje v Rim	1878	16.30	6	0	1	5	4
F. Levec	Pravda o slovenskem šestomeru	1878	21.46	1	1	12	4	3
A. Bezenšek	Svečanost o priliki sedemdesetletnice dr. Janeza Bleiweisa	1879	6.20	2	0	4	0	0
F. Levstik	Nestorjeva kronika	1879/80	336.56	11	9	107	194	15
M. Pleteršnik	Prvi dnevi drugega triumverata	1880	19.20	9	0	3	7	0
M. Cigale	Znanstvena terminologija	1880	9.30	3	0	3	2	1
L. Lavtar	Nekaj o načrtu za prirodoslovje na srednji stopnji ljudske šole	1880	7.15	5	0	1	0	1
F. Haderlap	Tisoč in ena noč	1880	10.63	1	0	6	2	1
J. Kersnik	Rokovnjači Luterski ljudje	1881 1882	106	27	3	30	38	8
J. Jurčič	Rokovnjači	1881	34.20	19	1	2	10	2
J. Mencinger	Mestna gospoda	1881	15.37	2	0	4	7	2
I. Tomšič	Cesarjevič Rudolf, nastolnik avstrijski	1881	10.10	3	0	5	2	0
F. Erjavec	Somatologija ali nauk o človeškem telesu	1881	19.50	7	0	9	3	0
NN	Bratovščina vednega /.../	1881	3.10	2	0	1	0	0
F. Haderlap	Zbirka ljubimskih in ženitovanjskih pisem	1882	6.20	3	0	2	1	0
J. Mencinger	Cmokavzer in Ušperna	1883	12.20	4	0	4	2	2
J. Trdina	Bajke in povesti o Gorjancih Dolenci	1881 1884	188	42	12	35	91	8
I. Macun	Književna zgodovina Slovenskega Štajerja	1883	54	6	2	20	26	0
F. Marešič	Lurški majnik ali molitvenik	1883	19	9	0	7	3	0
I. Tavčar	Slovenski pravnik	1883	49.50	12	0	19	18	0

RAZPRAVE IN ČLANKI

Pisec	Naslov	Leto	D-d/100	Deležnik na		Deležje na		
				-č	-ši	-č	-ši	-laj/e
A. Trstenjak	Fr. Ks. vitez Miklošič	1883	14.20	1	0	5	6	2
J. Babnik	Sledovi slovenskega prava	1883	4.15	2	0	1	1	0
H. Majar	Odkritje Amerike	1883/84	104	12	0	39	31	22
J. Pajk	Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev	1884	18.30	4	0	11	3	0
N. Mozetič	Pot v nebesa	1884	25	6	0	8	4	7
I. Vrhovnik	Tisočletnica Metodova	1885	7.15	0	0	4	3	0
I. Skuhala	Duhovnja sv. Križa nad Mariborom	1886	5.15	0	1	1	3	0
F. Rakuša	Domoznanstvo ormoškega okraja	1886	12.30	3	1	5	2	1
B. Tmovec	Sodni obrazci	1886	41.50	8	3	5	19	6
F. Levstik	Prevodi in uredniški popravki v Vrvcu	1877-86	127.16	25	0	57	38	7
F. Jamšek	Šolske drobtinice	1887	6.21	2	1	2	1	0
V. Oblak	Trije slovenski rokopisi iz prve polovice XVII. stoletja	1887	24.20	3	0	20	1	0
I. Križanič	Žlahtna rozga Slovenskih Goric	1888	14.50	5	0	4	3	2
I. Železnikar	Životopis Dr. Valentin Zamnik	1888	4.15	0	0	1	3	0
V. Ribnikar	Logaško okrajno glavarstvo	1889	9.15	1	0	2	5	1
A. Levec	Zbirka obrazcev za slovensko uradovanje pri sodiščih	1889	73.80	18	3	29	17	6
NN	Pouk, kako si moremo pridobiti slovenskih šol na Koroškem	1889	2.15	2	0	0	0	0
F. Nedeljko	Narodne pripovedke in pravljice	1889	9.10	2	0	3	4	0
A. Funtek	Godec	1889	18.20	9	0	7	0	2
I. Križanič	Bela žena	1890	6.32	3	0	3	0	0
J. Jesenko	Zemljepis za prvi razred srednjih šol	1890	3.20	2	0	0	0	1
F. Jamšek	Napake pri vzgoji v zveržnosteznem vrtu	1890	34	14	0	8	3	9
I. Tavčar	4000	1891	32.84	8	2	14	4	4
I. Vrhovnik	Janez Cigler, slovenski pisatelj	1892	10.20	0	1	5	3	1
M. Cilenšek	Naše škodljive rastline	1892	16.30	9	0	4	3	0
A. Aškerc	Izlet v Carigrad	1893	21.36	10	2	3	2	4
Petrovič	Ratmir	1893	15.20	3	0	4	7	1
Miklavc	Protivja	1893	28.20	8	1	8	8	3
J. Simonič	Kako postanemo stari?	1893	21	19	0	2	0	0
J. Babnik	Nemško-slovenska pravna terminologija	1894	17.20	5	0	9	2	1
A. Kosi	Najnavadnejše jezikovne napake /.../	1894	9.12	3	0	4	0	2
F. Gabršek	Nazomi pouk v ljudski šoli	1894	68	10	0	31	9	18
N. Meznarič	Zgodovina čudodelne podobe Matere Milosti /.../	1894	4.20	2	0	1	0	1
S. Gregorčič	Izgubljeni sin	1894	5.10	0	0	4	1	0
A. Benkovič	Gardist	1895	11.20	4	0	3	3	1
Petrovič	V gradu in pod gradom	1895	45.30	5	0	17	23	0
A. Marušič	Epizoda iz kulture zgodovine goriške /.../	1895	4.15	0	0	1	2	1
J. E. Krek	Črne bukve kmečkega stanu	1895	25	13	1	8	2	1

RAZPRAVE IN ČLANKI

Pisec	Naslov	Leto	D-d/100	Deležnik na		Deležje na		
				-č	-ši	-č	-ši	-aj/e
F. Govekar	V Krvi; Dr. Strmad	1895/96	40.70	11	1	13	13	2
B. Matek	Aritmetika za nižje gimnazije	1896	21	4	0	17	0	0
M. Hostnik	Je li vse »prostarima?«	1896	7.16	1	0	1	4	1
J. Lesar	Doneski za zgodovino Alojzijevišča	1896	7.20	2	1	4	0	0
Časopisi, revije, zborniki	Slovenski prijatelj, Cvetje, Duh. pastir, Slovenec, Vesna, Rogač, Šaljivi Jaka, Gospodarski glasnik, Popotnik, Slovan, Angeljček, Zgodnja danica, Zvon, Lj. zvon, Dom in svet	1877-96	426.535	143	14	134	112	23
Skupaj		1887-96	2344	559	60	780	767	178

V petem obdobju je povprečna pogostnost deležniško-deležijskih skladov na -č (-aj/e) in -ši 7,8. Deležniško-deležijski otok je v tem obdobju pogostost pri F. Levstiku, ki je v Nestorjevi kroniki in prevodih ter popravkih v Vrbcu (1877-1886) presegel vse uporabnike oblik na -č (-aj/e) in -ši — povprečno ima na desetih straneh 64,3 deležnikov in deležij. J. Jurčič, J. Trdina, I. Tavčar in J. Kersnik imajo v tem obdobju 4,6-krat manj oblik na -č (-aj/e) in -ši (13,96), prevodi, ki so konec stoletja izhajali v Slovenski knjižnici, pa 6,2-krat manj (10,4). V devetdesetih letih so bili ti prevodi redki tiski, ki so še pogosteje uporabljali oblike na -č in -ši. Upadanje je očitno tudi v Ljubljanskem zvonu, saj je imel leta 1881 povprečno 9,8 oblike na desetih straneh, deset let kasneje pa le še 2,1. Iz preglednice je razvidno, da je pogostnost opazno upadla po letu 1889, ko ni več pomembnejših izpisov iz praktičnosporazumevalnega jezika (A. Levec) in ko se je literarna dejavnost vodilnih slovenskih »romantičnih realistov« omejila le še na redke samostojne izdaje in nastope v literarnih glasilih. Dom in svet, ki je takrat začel izhajati (1888, prvi urednik F. Lampe) in je že 1891 leta začel postajati ilustrirana literarna revija,¹⁸ je v prvih letnikih načrtno vzgajal pripovednike in epske pesnike, to pa se je poznalo tudi v jeziku. Katoliška revija je glede oblik na -ši zagovarjala izročilo cerkvenega knjižnega besedovanja in zato deležijskega izražanja ni veliko. A. Hribar, A. Medved in F. Jaklič (Podgoričan) so bili sprva vodilni pisci in prva dva — njiju je urednik F. Lampe jezikovno in literarno najbolj usmerjal — sta le redko zapisovala deležniško-deležijske oblike na -ši. Podgoričan jih je opuščal postopoma, ko se je otesal Levstikovih in Jurčičevih vplivov — v Selski sliki in Luku Vrbcu so za dominsvetovca deležja na -ši kar prepogosta; sicer pa je deležnike in deležja na -ši uporabljal leta 1890 tudi urednik Lampe v biografiji o Schopenhauerju. Izginjanje oblik na -č in -ši je močno tudi v Vesni (1892, urednik S. Magolič, ustanovitelj J. Vencajz), predvsem pri I. Robidi in R. Murniku, kar kaže odklonilno razmerje nove generacije pišočih do deležniško-deležijskega izražanja, in če ne bi Slovenska knjižnica v prevodih skušala teh oblik obdržati v knjižnem jeziku, bi lahko že konec osemdesetih let govorili o njihovem opuščanju. Do leta 1889 je izpisanih 77,4 % vseh deležniško-deležijskih skladov v petem obdobju, razmerje med oblikami na -č, -ši in -aj/e je 1007 : 687 : 122, deležnikov je 462 (414 na -č, 48 na -ši), deležij pa 1354 (593 na -č, 639 na -ši in 122 na -aj/e); po letu 1889 je razmerje med deležniško-deležijskimi skladi 332 : 140 : 56, deležnikov je 157 (145 na -č, 12 na -ši), deležij 371 (187 na -č, 128 na -ši in 56 na -aj/e); do leta 1889 je v skupnem številu vseh izpisanih deležniško-deležijskih skladov 37,8 % oblik na -ši, kasneje pa 26,5 %, upoštevajoč tudi prevode v zbirki Slovanska knjižnica (brez njih pa 16,8 %). Jezikovna moda se je obdržala le do konca osemdesetih let in že pred nastopom I. Cankarja se je začel spreminjati jezikovni stil pišočih ter vzpostavljanje tradicionalne osrednjeslovenske skladdenjske sheme; to pa je tudi pomenilo, da so deležniško-deležijski skladi na -č in -ši začeli izginjati iz knjižnega jezika — tak jezikovni razvoj se je pokazal že v zadnji četrtini petega obdobja.

¹⁸ Zgodovina slovenskega slovstva (ur. Lino Legiša), Realizem (A. Slodnjak). Ljubljana 1961, 260.

1.6 Opuščanje in izginjanje (po letu 1897)

Cankarjev manifest (Naša lirika, Slovenski narod 1897) je napovedal novo literarno smer na Slovenskem in je pomenil dokončen obračun z »romantičnim realizmom« in neuspešnim zapoznelim naturalizmom. Slovenska moderna se je uprla »uradn/i/, tedanj/i/ revialn/i/ in knjižn/i/ literarni estetiki in poetiki«, ¹⁹ to pa se je pokazalo tudi v jeziku, saj se je prilagodil »zakonom žive resničnosti« in je opustil tudi nežive deležniško-deležijske sklade na -č in -ši. Opuščanje in izginjanje ni bilo tako dolgotrajno kot poskusi oživljanja; predvsem oblike na -ši so iz slovenskega leposlovja izginile hipoma, in sicer pri vseh modernistih in njihovih sopotnikih. Navidezna postopnost je le privid, ki so ga konec stoletja skušali ustvariti prevajalci (Slovenska knjižnica) in pisci, ki se niso pridružili literarno-estetskemu programu nove, mlade generacije pesnikov in pisateljev. ²⁰ Slovenski modernisti so oblike na -ši nadomeščali s trpnimi (-n/-t) in opisnimi (-l), in sicer v deležniški vlogi (prilastkovna, povedkovniška), ali pa z odvisniki (namesto deležijskega izražanja); ker pa so na prelomu stoletja največ objavljali, so bile oblike na -ši izrinjene na jezikovno obrobje. Slovenski jezikoslovci so v drugem desetletju 20. stoletja le še uradno potrdili, kar se je v jeziku zgodilo že na prelomu stoletja — oblike na -ši so bile mrtve. Prvi je to zapisal S. Škrabec (Cvetje, 1914, XXXI/7), po njem pa je enako ponovil tudi A. Breznik (slovnica, 1916), tako da so bili predvsem deležniško deležijske skladi na -ši v slovenskem jeziku 20. stoletja obsojeni in odsvetovani. ²¹ Umaknili so se iz splošne rabe, povsem izginili pa niso — M. Orožen opozarja npr. na pogostost pri F. Miličinskem (Črtice, 1900-1935 — objave v raznih slovenskih časopisih), kjer so oblike na -ši stilistično učinkovito sredstvo humorja in satire. ²²

VI. obdobje: Opuščanje in izginjanje

Pisec	Naslov	Leto	D-d/100	Deležnik na		Deležje na		
				-č	-ši	-č	-ši	-laj/e
F. Malavašič	Nemški Pavliha v slovenski preobleki	1897	23.40	3	0	4	16	0
F. Orožen	Metodika zemljepisnega pouka	1898	5.20	3	0	1	1	0
A. Medved	V Marijinem Celju	1898	8.20	4	0	4	0	0
F. K. Meško	Bajka o kreposti, Moj prijatelj	1898	27.35	—	0	10	0	2

¹⁹ J. Pogačnik, F. Zadavec: Zgodovina slovenske književnosti. Maribor 1973, 318.

²⁰ Voditelj »starih« je bil I. Tavčar, uveljavljen literat in ugleden politik, ki pa se je literarno čedalje manj oglašal ravno v času, ko so začeli objavljati I. Cankar, D. Kette, J. Murn in O. Zupančič (leta 1894 izidejo štiri novele V zali, nato pa šele 1905-1908 roman Izza kongresa in tik pred Cankarjevo smrtjo in po njej še Cvetje v jeseni /1917/ in Visoška kronika /1819/). Svoj jezikovni stil je oblikoval v času arhaizacije in slavizacije slovenskega jezika (M. Orožen, Participske konstrukcije, 139) in naučenih skladenskih shem ni mogel v celoti zamenjati z novim načinom izražanja; pogostnost oblik na -ši je tudi pri njem upadla, kljub temu pa so še ostale zgled tistim, ki so se učili jezika od njega. Deležniško-deležijsko izražanje je ostalo pogosto tudi pri Tavčarjevem gimnazijskem soščolcu F. Deteli.

²¹ Izginjanje oblik na -ši v 20. stoletju ni značilno samo za slovensčino, ampak tudi za češčino, iz katere so naši prevajalci (O. Caf, F. Cegnar) v petdesetih letih 19. stoletja prevzemali pogoste deležniško-deležijske sklade na -č, (-laj/e) in -ši. Nekoliko pozneje kot pri nas so jih razglasili za mrtve oblike (».../» prehodnik je v moderni češčini tvar mrtvy.« Naše řeč XV, 1931, 54.), vendar pa se zdi, da so takšne sodbe prehitevale jezikovni razvoj, saj so češki jezikoslovci že konec šestdesetih let trditve popravili (»V dnešni češtině jsou prechodníky jazykovým prostředkem málo běžným, ale nikoli zanikajícím.« Naše řeč LII, 1969, 320). Enako velja tudi za slovensčino, ta je deležniško-deležijske sklade na -č obdržala v znanstvenem jeziku, v publicističnem besedovanju pa so, redko, prisotne tudi oblike na -ši (»V Panoniji in na Moravi sta se srečala knjižna prototipa — v prostoru že OBSTAJAJOČ, in soroden z južnoslovanskega /makedonskega/ mejnega območja na stičišču z grško-bizantinskim krščanstvom.« Prim. M. Orožen, Kontinuiteta starocerkvenoslovanskega besedišča, Slavistična revija, 41/1993, 144. »Pač pa je isto leto izšla Tomšičeva periodizacija slovenskega knjižnega jezika, LOČEČA naslednja obdobja: /.../« Prim. J. Toporišič, Periodizacija slovenskega knjižnega jezika, Slavistična revija, 41/1993, 137. »V PRICUJOČI razpravi se nadaljuje raziskovanje problematike daljšanja starega akuta v Dravski dolini vzhodno od Dravograda do Maribora /.../« Prim. Z. Zorko, Daljšanje akuta v severovzhodnih slovenskih narečjih, Slavistična revija 41/1993, 194. »Nič več ne bo, kot je bilo prej.« To REKŠI je odšel Milan Kučan na obisk k papežu.« Prim. Toti list /Večer/, 20.2.1993, 37. »Po mnenju dr. Grafenauerja pa je BIVŠA država bolj ali manj uspešno obvarovala Slovenijo.« Prim. Večer, 20. 1. 1993, 13).

²² M. Orožen: Aktivne participske konstrukcije, 139-140.

Pisec	Naslov	Leto	D-d/100	Deležnik na		Deležje na		
				-č	-ši	-č	-ši	-/aj/e
J. Leban	Na različnih potih	1898	29.40	8	0	6	12	3
F. Grivec	Božična noč	1899	11.20	5	0	1	4	1
F. Levce	Slovenski pravopis	1899	32.20	9	0	10	7	6
F. Ilešič	Seveda »bralec« in še marsikaj. Matematiški problemi v slovnici	1899	10.10	2	2	5	1	0
M. Napotnik	Blagoslovljenje Cesar Franc Jožef — Bolnišnice v Ormožu	1899	6.34	2	0	4	0	0
F.S. Finžgar	Šmarnic nikar, Kvišku	1898/99	7.10	3	0	4	0	0
Z. Kvedrova	Sam, Težko	1898/99	2.10	2	0	0	0	0
I. Cankar	Jakob Ruda, Pesmi	1898- 1900	8.50	5	0	2	0	1
R. Perušek	O rabi dovršnih in nedovršnih glagolov v novi slovenščini	1903	8.10	6	0	1	1	0
K. Štrekelj	Nekaj prispevkov k slovenski bibliografiji	1906	6.10	1	0	2	2	1
Revije	Ljubljanski zvon, Dom in svet	1898- 1900	23.20	9	0	8	2	4
Skupaj		1897- 1906	205	77	2	62	46	18

Из preglednice je razvidno, da se je deležijsko izražanje obdržalo pri piscih, ki so se potrdili že pred nastopom moderne (Malavašičev Pavliha je ponatis), predvsem pa pri prevajalcih (J. Leban — nadučitelj iz Trebelnega pri Mokronogu — je prevajal F. Frischa iz nemščine in ima še veliko deležij na -ši, F. Grivec pa je za Slovansko knjižnico prevedel Gogoljeve Bele noči in je deležijsko izražanje prevzel iz ruščine). Veliko oblik na -č, (-/aj/e) in -ši v Levčevem pravopisu je zaradi slovarskega dela in primerov, ki ponazarjajo napačno rabo oblik na -ši — deležniško-deležijskih skladov na -ši pravopis ne priporoča, ker je »pisava nedomača, trda, okorna«. Sicer pa so oblike na -ši izginjale iz slovenskih besedil in so postale le še redke strnjevalce v strokovnem in znanstvenem besedovanju.

2 Primeri skladienskega strnjanja z deležniško-deležijskimi skladi na -č in -ši

Skladiensko strnjanje z oblikami na -č in -ši je v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja dosegalo podobno sporočilnost kot nestrnjeno sporočanje, saj krajšanje besedila praviloma ne vpliva na pomen, ampak odpravlja razblinjenost besedila in povečuje jedrnatost izražanja.²³

2.1 Deležijsko strnjanje

V slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja je bilo deležijsko strnjanje z oblikami na -č in -ši tesno povezano s kategorijo glagolskega vida in vprašanjem relativnega časa, tj. dobnosti. Praviloma so deležja na -č (nedovršniki) izražala istodobnost (redki dovršniki tudi preddobnost), deležja na -ši (dovršniki) pa preddobnost (zelo redki nedovršniki tudi trajanje) v katerem koli časovnem prostoru; čeprav deležja izražajo relativni čas, ki ni odvisen od časa v glavnem stavku, pa osebna glagolska oblika v povedi praviloma uvršča deležijsko dejanje v določen časovni okvir.²⁴ Deležja so pomensko

²³ J. Toporišič: Enciklopedija slovenskega jezika, 315.

²⁴ Prim. Mluvnice češtiny 2 (Tvaroslovi), Praha 1986, 166.

enakovredna osebnim glagolskim oblikam, v povedi pa je osebek deležijskega polstavka praviloma isti (obstajajo odmiki od tega pravila) kot v glagolskem stavku — deležje nima leve vezljivosti.

2.1.1 Glagolski vid

V razvoju deležniško-deležijskih skladov na -č in -ši je imel glagolski vid pomembno vlogo. Vzhodnoslovenski pisci so v 18. stoletju dobro ločili izpeljavo in pri njih so bile oblike na -č praviloma izpeljane iz nedovršnih glagolov, oblike na -ši pa iz dovršnih.²⁵ V drugem razvojnem obdobju teh oblik v slovenskem jeziku 19. stoletja je M. Ravnikar ta sistem porušil, ko je nekritično prevzel iz Š. Küzmiča predvsem oblike na -ši,²⁶ kasneje pa se je vidka izpeljava ustalila (največ zaslug ima F. Metelko) in razmerje med dovršnimi in nedovršnimi oblikami na -č in -ši je postalo podobno kot v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku pri Š. Küzmiču.

V izpisanem gradivu²⁷ je 3049 deležij na -č in -ši, izpeljanih iz dovršnih, nedovršnih ali dvovidskih glagolov.

Preglednica prikazuje njihovo razvrstitev glede na glagolski vid:

Deležje	Dovršna oblika	Glagolski vid		Skupaj
		Nedovršna oblika	Dvovidska oblika	
-č	534	1014	69	1617
-ši	1208	177	47	1432
Skupaj	1742	1191	116	3049

Iz preglednice je razvidno, da je 62,7 % deležij na -č izpeljanih iz nedovršnikov, 33 % iz dovršnikov in 4,3 % iz dvovidskih glagolov (glagoli zaznavanja). Na videz veliko dovršnih oblik na -č je zaradi pogosto rabljenega deležja *rekoč* (411-krat, tj. 76,9 % vseh dovršnih deležij na -č), sicer pa se deležja na -č, izpeljana iz dovršnih glagolov, pojavljalo tudi pri Š. Küzmiču,²⁸ povsem navadna pa so tudi v drugih slovanskih jezikih.²⁹

Primeri za deležja na -č, izpeljana iz nedovršnega, dovršnega in dvovidskega glagola:

Bogatez krivizo DELAJOZH [e] [he kaj sdi: vbóshez pa krivico TERPEZH móre [he sa odpú]shenje profiti.

(U. Jarnik: *Jedro ...*, 1820, 89/90.)

S tem namenom nektere mesta PRETEKOČ, gder še nigdar ni bil, je nalezel mnoge neznane rastline, ktere je s sobo vzel, da bi izkusil, če so zajed dobre.

(Caf: *Robinson*, 1849, 153.)

²⁵ Prim. M. Jesenšek: *Skladenjski sistem /.../*, magistrska naloga, Ljubljana 1989, 67-79. Prikazana je vidka izpeljava oblik na -č in -ši v *Nouvem zakonu* Š. Küzmiča, ki je postala normativna za vse prekmurske pisce (primeri za dovršne oblike na -č so na straneh 75 do 78; za nedovršne oblike na -ši, ki so zelo redke, pa na straneh 86-89).

²⁶ M. Jesenšek, nav. d, 351-354.

²⁷ Jezikovno gradivo je izpisano iz 266 knjižnih izdaj in iz 36 različnih časopisov, ki so izhajali v 19. stoletju. Naslove prim. v preglednica, ki so prikazane v podglavjih 1.1 do 1.6.

²⁸ O tem prim. M. Jesenšek, *Razlikovalni skladenjski vzorci vzhodnoslovenskega in osrednjeslovenskega knjižnega jezika 18. stoletja*. V: *Zbornik Slavističnega društva Slovenije, Sedemdeset let Slovenske slavistike*, Ljubljana 1990, 131.

Meja med dovršnostjo in nedovršnostjo je bila zabrisana tudi v dvojnici *erkoucsi*: *govorecsi*, *saj je Š. Küzmič* v približno petini primerov zapisal namesto nedovršnika *govorecsi* dovršni sinonim *erkoucsi*, ki je prvotno izražal preteklost in je šele kasneje dobil pomen sedanosti. Prim. magistrsko nalogo M. Jesenška, 74-78.

²⁹ O tem je pisal že F. Miklošič (*Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Wien 1868-1874, 818-819), ki je navedel take primere za slovenščino, češčino in ruščino. M. Škarič (*Tvorba i poraba participia (gerundija) prezenta aktiva I. u čakovskoj književnosti XV. i XVI. vijeka*. V: *Nastavni vjesnik* 10, 1902, 18-19) navaja take primere za čakovščino; E. Dvorák (*Prehodniškove konstrukcije v nové češtine*, 1978, 60-70) za češčino; J. Ružička (*O používání prehodníků*. V: *Slovenská řeč* 21, 1956, 289-292) za slovaščino; J. Sedláček (*Polovětne vazby v slovanských jazycích*, disertacija, Praha 1952, 61-70) za druge slovanske jezike.

VIDEČ, kako nosijo stari in mladi ljudje očala, vpraša svojega tovariša, zakaj nosijo ti ljudje očala.
(F. Gabršek: Nazorni pouk, 1894, 210.)

Pri deležjih na -ši je 84,3 % izpisanih oblik izpeljanih iz dovršnih, 12,5 % iz nedovršnih in 4,3 % iz dvovidskih glagolov. Nedovršne oblike so v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja sicer redke, vendar pa niso nenavadne, saj so znane tudi v prekmurskem knjižnem jeziku in drugih slovanskih jezikih. V slovenskem jeziku so deležja na -ši značilno knjižno skladenjsko sredstvo, ki so ga pisci in slovniciarji skušali oživit; uspeh ni bil popoln, kljub temu pa so oblike na -ši postale modne in so se pogosto uporabljale predvsem v drugi polovici 19. stoletja.

Primeri za deležja na -ši, izpeljana iz dovršnega, nedovršnega in dvovidskega glagola:

USTOPIVŠI pa zdaj v ti hram, čiga zvunajšina že tak močno povzdiguje in svete misli budi, se razgerne pred nami svet (...).

(J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 51.)

Na mesto g. pristava pl. Gariboldija, spoštovanega, slovenščini pravičnega uradnika, prišel je v Ljubljano k delegiranemu sodišču nekak Župančič, poslednjič BIVŠI v Slovenski Bistrici.

(F. Levstik: Dopisi. Iz Lj. 3. avgusta. V: Slov. narod, 1869, št. 91.)

Živinče se je divje spelo, ČUTIVŠI hladno breme.

(Zvon, 1877, list 11, 170. I. Tavčar: Valovi življenja.)

2.1.2 Dobnost

Deležja na -č in -ši izražajo relativni čas in so značilno skladenjsko sredstvo za izražanje glagolskega dejanja, ki poteka hkrati ali pred dejanjem drugega (glagolskega) stavka.³⁰ Pojavljajo se v polstavčnih zvezah in imajo glagolski pomen ter izražajo drugotno dejanje kot okoliščino, ki pojasnjuje določeno dejanje glagolskega stavka.³¹ So učinkoviti skladenjski strnjevalci in sredstvo za hierarhizacijo dejanj.

2.1.2.1 Istodobnost

V slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja istodobnost praviloma izražajo nedovršna deležja na -č, in sicer v različnih časovnih prostorih in eni časovni ravnini,³² tj. v sedanjosti, preteklosti in prihodnosti. Manj pogostni so primeri, ko istodobnost izražajo nedovršna deležja na -ši, in sicer gre za prosto sočasno obstajanje trajajočega polstavčnega dejanja z dejanjem glavnega stavka.

Istodobnost v sedanjosti ali preteklosti izražajo deležja na -č, izpeljana največkrat iz nedovršnih glagolov (redkeje iz dovršnih), in manjše število nedovršnih deležij na -ši:

»Sveti Miklavž,« govori Rožanec, ne MENEČ SE za ženske vzdihljuje, »ta je najboljši svetnik za kmetskega človeka: on je bogatim jemal pa revežem dejal.«

(LZ, 1882, list 4, 199. F. Detela: Malo življenje.)

Profesor Perušek je, ZAVRAČAJOČ »bravca«, moral tudi dokazovati, zakaj da rabijo stari pisatelji to obliko in zakaj pišejo vendarle tkalec.

³⁰ J. Toporišič: Slovenska slovnica, Maribor 1976, 339, 340. Slovenske slovnice so v 19. stoletju vprašanje dobnosti v primeru deležijskega izražanja slabo raziskale in so deležjem prisojale predvsem časovni pomen; oblikoslovno so ločile sedanjske in pretekliške oblike, deležja nedovršnih glagolov so izražala istodobnost, dovršnih glagolov pa preddobnost. Takšne razlage so pomanjkljive, saj deležja nimajo samo časovne vloge, ampak so lahko tudi drugi prislovni polstavki (načinovni, vzročni). Češka slovnica (Mlunvice češtiny 3, Skladba, Praha 1987) opozarja na primere, ko deležijskih polstavkov sploh ne moremo nadomestiti s časovnimi odvisniki (112), na drugem mestu (169) pa celo priporoča, da je deležja, ki so prislovni polstavki, bolje razumeti vzročno kot časovno.

³¹ E. Dvořák: Přechodníkové konstrukce v nové češtině, Praha 1978, 10. Podobno je označil razmerje med deležijskim polstavkom in glagolskim stavkom J. Sedláček (Polovětne vazby v slovanských jazycích (dissertacija), Praha 1951, 47), ki govori o deležju kot »sekundarnem predikatu«, to je o prehodni obliki med stavčnim členom in stavkov. Polstavčna vloga deležij je predstavljena tudi v Toporišičevi slovnici (1976, 501-503), in sicer gre za sporočilo, ki mu je jedro neosebna glagolska oblika — v tem smislu gre za »polpredikacijo« kot jo razlagata tudi J. Sedláček in E. Dvořák.

³² J. Toporišič govori o »dogajanj/u v istem odrezku časa« (Enciklopedija slovenskega jezika, 62, geslo: istodobnosti).

(F. Ilešič: *Seveda »bralec«* ..., 1899, 5.)

Ete nyegov [zin, brezi tüváriissa BODOUCSI, pro[s]zo je [zvo]jega Sztvoritela, kajbi nyemi dáo nyegovoga pomocníka (...).

(Š. Sijarto: *Sztarisinsztvo*..., 1807, 4.)

Tode na čistost svojih namemb GLEDAVŠI, ino svest si cesarske ljubezni in milosti, se je le malo za vse to menil.

(J.V. Koseski: *V jamo pade ... V: Razne dela*, 1870, 31.)

V sedemdesetih letih so se v prekmurskem časopisu *Prijatelj* pojavile kontaminirane oblike, ki so nastale s spajanjem nedovršnih deležij na -č in -ši tako, da se je iz kratke oblike (3. oseba množine) izpeljali obliki na -v (npr.: *želev*) dodala pripona -či (*želevči*). Oblike se pri drugih piscih niso prijele, ostaja pa vprašanje, ali je šlo za poskus, ohraniti časovno razmerje, ki so ga nakazovali nedovršniki na -ši in se je v slovenskem knjižnem jeziku sredi sedemdesetih let 19. stoletja skoraj povsem izgubilo. Nenavadne kontaminirane oblike na -vči se zdijo prekmurski poskus,³³ da se »naredi« četrti deležje (-č, -aj/e, -v/š/i, -vči), ki bi izražalo dejanje na meji pred- in istodobnosti (začetek dejanja deležijskega polstavka je v daljnji preteklosti, traja pa še hkrati s preteklim dejanjem, ki ga izraža osebna glagolska oblika):

Dète szlatko mleko 'ZELÉVCSI, pilò matere szrca topla krv.

(*Prijatelj*, 1875, 8/115. mihalscekl.)

Z-velikov szilov sze tá PASCÉVCSIM mérjavlivo 'zeno najso.

(*Prijatelj*, 1875, 7/115. mihalscekl.)

Ob 11-toj vóri kral v — hazárszkom gvanti med vküpprite poszlavce i velikáse na trónus IDÉVCSI, szkalpalgom pokritov glávov, na trónus DOLISZEDÉCSI, na glaszno ZASCÉVCSI cseti králeszko rěcs.

(*Prijatelj*, 1875, 1/Szrèda, 15. mihalscekl.)

Razlike med prekmurskim in osrednjeslovenskim knjižnim jezikom so se kazale tudi pri izpeljavi deležja iz pomožnika. Na vzhodu so poznali samo deležje *bodoucsi* (preddobnost) v osrednjeslovenskem prostoru pa le obliko bivši, F. Levstik tudi sonč/soč (istodobnost):

BIVŠI tako četert ure se obrernejó hipoma na desno, prejdejo potok, in zginejo brez ledí.

(J. Bleiweis: *Slov. berilo IV*, 1855, 84. *Po Sedlačku: Zračne slike*.)

Nihzher ní videl Boga: edinorjoni [sin BIV]HI vkrilu ozheta, je sosnanil na[s] s njim.

(U. Jarnik: *Jedro* ..., 1820, 22.)

BIVŠI doveršeno to, k obedu pripravljena, hrana,

So pirovali na moč, vertfjo se radosti serca.

(J.V. Koseski: *Iliade prvi spev. V: Razne dela*, 1870, 233.)

Enak je bil tretji črnorizec (menih), po imenu Isakij, kateri je še med svetom živoč, bogat kupec SOČ, že mislil iti v črnorizec, in zato je razdal imenje svoje potrebnim in samostanom ter prišel k velikemu Antoniju v pečero, moleč se mu, da bi ga stvoril v črnorizca.

(F. Levstik: *Nestorjeva kronika V, Vrtec*, 1880. V: *ZD IV*, 372.)

2.1.2.2 Preddobnost

Deležja na -ši so izpeljana iz dovršnih glagolov in v slovenskem knjižnem jeziku praviloma izražajo preddobnost v preteklosti, redkeje tudi v sedanosti in zelo omejeno v prihodnosti; v zadnjih dveh primerih je preddobnost redko izražena tudi z dovršnimi deležji na -č. Omejevanje oblik na -ši predvsem na izražanje preddobnosti v preteklosti je vplivalo na redkejšo rabo v besedilih, to pa je bil še dodatni vzrok za njihovo umikanje in izginjanje iz slovenskega knjižnega jezika.

³³ Oblike je težko razložiti drugače, izključujem pa tudi tiskarsko napako, saj primeri niso osamljeni; prav tako oblikoslovno ne gre za popislovljanje, ki je bilo v prekmurskem jezikovnem prostoru pod kajkavskim vplivom (Po tom je naravnost vóznáno, da 'snyim naj nisce zvún Érsekovi i Púspekovi SZEDECKSI negucsi, ovak sze nyegov sztolecze ze'sge. J. Košič, *Zgodbe* ..., 1848, 36) in se je preneslo (v omenjenem obsegu, ob pogostejših oblikah na -e, -č in -v) tudi v osrednjeslovenski prstor (A drog se zlomi, in kmetič se GLAVÍCKI zvrne v Dravo. I. Krizžanič, *Bela žena*, 1890, 25).

Jezikovni primeri za deležja na -ši, izpeljana iz dovršnih glagolov, ki izražajo preddobnost v preteklosti in sedanosti (redkeje v prihodnosti):

*Ne davno k njemu stopil sem v zapor,
iz strašne omedlev' ce SE ZBUDIVŠI*

*Komaj je v mene sterma vperil oko,
(J. Križaj Severjev: Tomaž Mor, 1866, IV. d. I. p. 60.)*

*PRESTOPIVŠI prag smrtnonosne dvorane, objema še z zadnjimi pogledi oskromno knjižnico, v kateri si ti, France
Prešeren, pred več nego 2000 leti združil vse žarke svoje, po Bógu oblagodarjene duše!*
(I. Tavčar: 4000, 1891, 67.)

*Ne obhodi [e s' tim, ki je mogožnej]hi, ko ti. Kako [sméri lonez s' kotlam?]strupil [e bo POTERKNUV]HI — [E na-nj.
(U. Jarnik: Jedro ..., 1820, 89.)*

V 19. stoletju se je skoraj povsem izgubila možnost, da se preddobnost izraža z dovršnimi deležji na -č. V tej funkciji se pojavljajo predvsem deležja, izpeljana iz dvovidskih glagolov, dovršniki so zelo redki in so najpogostnejši v prevodih iz češčine. Zanimivo je, da takšnih možnosti ni izrabljala F. Levstik, čeprav so bile značilno starocerkvenoslovanske in potrjene tudi v drugih slovanskih jezikih:³⁴

VIDEČ pak, da bi ga samo jedna red-versta drevesc še zadosti ne varovala, se je opet sajenja lotil (...).
(Caf: Robinson, 1849, 45.)

Ravno v tem hipu priteče tudi preplašena Beta in VIDEČ kri na moževem licu, pade omedlevo.
(Podjavorinska / (Miklavc): Protivja, 1893, 46.)

Dali so tiudi privat audijenco vogrskim klerikom, pri šteroj so njim naročili, da naj se včijo po duhi častitlivoa Don Boska, ka potem je oni domo v svojo püšpekijo spravijo, POKAZAJOČ tak, da preveč želejo meti salezijancev, ki tak nevrüidno skrbijo za blagor düš, (...).

(Novine: 14. junij 1914, 3 /Višejnji pastir v Verzejil.)

Posle se je oblekel, PADNOČ na kolena je opravil l...l.
(O. Caf: Robinson, 1849, 160.)

V knjižnem jeziku 19. stoletja je med izpisanimi deležji na -ši tudi 4,6 % oblik na -ø/-v. Prekmurski pisci jih niso poznali, v knjižni slovenščini so se razširile prek prevodov iz drugih slovanskih jezikov, zlasti iz češčine. Značilen je Cafov prevod Robinsona (1849), v katerem je skoraj 70 % vseh izpisanih oblik na -ø/v; najdejo se tudi pri F. Levstiku, J. Jurčiču, J. Kersniku, I. Cegnarju in še pri nekaterih drugih piscih, vendar je raba zelo omejena in pri nikomer ne dosega niti 1 % oblik na -ši.

Potem to IZPOVEDEV se je čutom-občutkom hvaležnosti do svojega osvoboditelja-rešnika oddal.
(Caf: Robinson, 1849, 335.)

IZUČIV SE, moral je po svetu,
(Němcoval/Cegnar: Babica, 1862, 112.)

Konstantin POVRATIV SE od Saracenov se poda k svojemu bratu Metodu take na goru ilimsku.
(M. Majar-Ziljski: Sveta brata ..., 1864, 6.)

PRIŠED mimo hrasta, ogle dal si je s silnim strahom obeženega oficirja.
(LZ, 1881, št. 10, 585. J. Kersnik: Rokovnjači.)

(...) pak melu se je vernol, SE PRESVEDČIV-PREPRIČAV, da je otec bil od medlobe troho legel.
(Caf: Robinson, 1849, 301.)

*Motiko brusi, koso kleplji, orji,
gnoj kidaj, v košu ga OPRTIV nosi
ter gledaj v tla in vsem pokoren bodi,
od koder kak ukaz ti veter dahne!*

(F. Levstik: Tugomer, 1876. V: ZD V, (2. d. 9. p), 125.)

STRAŠLJIV se je odgovoru odtegnil.
(F. Levstik: Tugomer, ZD V, 163.)

³⁴ Prim. F. Miklošič, Skladnja, 820. I. Němec: K otázce staroslovanských participií praes. act. sloves dokonavých. V: Slavica 26, 1957, 1-12. J. Sedláček: Polovětňé vazby v slovanských jazycích (disertacija), Praha 1951, 57-69.

2.2 Deležniško strnjanje

V slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja je deležniško strnjanje z oblikami na -č dobro zastopano, medtem ko deležnikov na -ši v izpisanem gradivu ni veliko — razmerje je skoraj 20 : 1 in kaže, da so se oblike na -ši poskušale uveljaviti predvsem kot skladenjski strnjevalci za preddobnost. Deležniško strnjanje z oblikami na -ši je še najpogostejše v časopisih, revijah in zbornikih, predvsem v leposlovju, prav nič pa ga ni v strokovnem besedovanju. Oblike na -č in -ši so pridevniške besede, ki se v stavku uporabljajo prilastkovno, povedkovniško, posamostaljeno in poprislovljeno:

Oblika	Raba				
	Prilastkovna	Posamostaljena	Povedkovniška	Poprislovljena	Skupaj
-č	1425	156	126	107	1814
-ši	50	19	2	13	84

2.2.1 Prilastkovna raba

Ta vloga je najpogostnejša, gre za levi in desni obsamostalniški prilastek in za povedkov prilastek, in sicer v predmetni zvezi ob glagolih zaznavanja:

Ako si skoz drobnogled (POVEKŠUJOČI glaž) ogledamo kapljo moštva, ki vreje, vidimo v njem vse polno malih gljivic (...).

(Kako ravnati z bolehim vinom ..., 1871, 8.)

Na mojo pot ne trosi rož DUHTEČIH — temna in strašna pred menoj leži;

(LZ, 1899, št. 5, 280. I. Cankar: Resignacija.)

Začudil se je, VIDEČ svojega prijatelja mirno STOJEČEGA poleg kobile Vande, skočil z biciklja ter se mu s prijaznim nasmehom na ustih približal.

(SN, 1895, št. 156: Govekar: Doktor Strnad.)

2.2.2 Posamostaljeni deležniki

V gradivu so pogosti. Razvili so se iz prilastkovne vloge oblik na -č in -ši in se pojavljajo v vseh sklonih moškega in ženskega spola ednine, dvojine in množine:

Temu sledijo molitvice za UMIRAJOČE — dvorni kaplan stisne UMIRAJOČEMU mrtvaško svečo v roko — in mirno je izdihnil svojo preblago dušo — apostelj Slovencev.

(F. Jamšek: Šolske drobtinice ..., 1887, 24.)

»Za LJUBEČA poskrbimo, ti pa, starica, pridi jutri ob tem času k meni, pristavi tiho.*

(Němcoval/Cegnar: Babica, 1862, 264.)

Baron. (...) A PRITOŽIVŠEMU SE, da je vsak dan slabejši, i da v težavnem poslu mnogu TRPÈČ potrebuje vendar kake postrzebe, svetoval mu sem, da vzame kako postržno, starico k sebi.

(B. Tomšič: Ravni pot ..., 1868, 8.)

:a tako POTUJOČEMU duhne krepek veter in odnese korabelj, Bog zna kam, da tri mesece ni mogel priti na svojo pravi pot.

(F. Levstik: Zasluženi novc. V: Vrtec 1874, št. 7, 104.)

2.2.3 Deležnik kot povedkovnik

V 19. stoletju se je ta vloga oblik na -č in -ši razširila med slovenskimi pisci, čeprav raba ni slovenska.³⁵ V izpisanem gradivu se deležniki na -č in -ši pojavljajo kot povedkovo določilo ob predmetnopomenskih in pomožnih veznih glagolih:³⁶

³⁵ Prim. F. Miklošič, Skladnja, 822 in 833. Na »morfološko sintaktično črto, ki ni povsem slovenskega izvora« opozarja tudi M. Orožen (Sekundarna derivacija prislovnega deležnika /.../, 345).

³⁶ Prim. J. Toporišič: Besedne zveze ali stavčne fraze. V: Nova slovenska skladnja, Ljubljana 1982, 103-110

Jesus! Kristus!, vzhna ozhétova bejeda, OJTANE MOLZHEZH in rejniza je nozhe pravizhiti:

(F. Metelko: Razlaganja ..., 1849, 245.)

BILA JE vz rísnižz BOGABOJEVA in dobrótliva, prr tem vsa pohlevna in ponixna, in vse po soseska jo je vz vaste imelo in lubilo.

(J. Burger: Pomoč v sili, 1832, 3.)

Zanimivo je, da so se v prekmurskem knjižnem jeziku 18. stoletja ohranile predvsem zveze, v katerih je pomožnik izpuščen,³⁷ v 19. stoletju pa so takšni primeri osamljeni:

Povejte hčeri Sionski: Glej! tvoj kralj PRIDE k tebi krotek in SEDEČ na oslici, in na žebetu podjarmene oslice.

(A. Wolf: NZ, 1856, Mat. 21.5.)

Bolj teh radovednost peče,

Ko nad svojim jim LEŽEČE.

(B. Tomšič: Lahkoverni, 1864, 47.)

Eni so mu stali na desnici z veselimi in svetlimi obrazi, drugi pa na levici v strahu in obupanji, in krog njih hudobni duhovi s peklensko radostjo ČAKAJOČI hudobnih svojih peklenskih prebivalcev.

(Zgodnja danica, 1872, list 1, 2.)

2.2.4 Prislovni deležniki

V tej vlogi se obliki na -č in -ši praviloma ne sklanjata, spolsko pregibni pa sta v Cafovem prevodu Robinsona (vpliv češke predloge). Deležniki so prava prislovna določila ali pa so občuteni kot prislovni stavki, ki še lahko izražajo način, čas in vzrok glagolskega dejanja:

STRMÈČ me opazujejo od nog do glave in si pripovedujejo, da je prišel tujec, ki hoče v sveto mesto.

(I. Tavčar: 4000, 1891, 26.)

Tu je bilo radosti za mladi lamički! skakale, bečale ino zdaj k materi, zdaj k svojemu gospodi TEKAJOČE ste ju sprejemale vitale ino lizale.

(Caf: Robinson, 1849, 100.)

Še enkrat se je UMIRAJOČ na-njo ozrl, vzdahol — in dušo pustil.

(Němcova/Cegnar: Babica, 1826, 89.)

Uže GREDÓČ je pri večjih nastávnikih (mojstrih) dela iskal.

(F. Levstik: Sirota Barica: V: Vrtec 1874, št. 6, 88.)

Ker je pa NEUTRUDLJIV skerbno delal, je v malo dneh vse naredil (...).

(Caf: Robinson, 1849, 98.)

Groga je STRMÈČ zrl v GOVOREČEGA; pri zadnjih besedah je prebledel, in težka sapa mu je dvignila prsi.

(LZ, 1881, št. 7, 398. J. Kersnik: Rokovnjači.)

Kmečkih posestnikov otroci morajo TEŠČ v šolo.

(J. Krek: Črne bukve ..., 1895, 221.)

Dober otrobov kruh zdrobi se v ustih kakor prhek močnik, otrobi pa vplivajo prijetno in SPODBUJAJOČE na drob ter pospešujejo redno menjavo snovi.

(J. Simonič: Kako postanemo stari? 1893, 41.)

Od kar živim, HLEPEČE vedno sem

Upirala le va-nj oči...

(J. Križaj Severjev: Tomaž Mor, 1866, V. D, II. p. 83.)

Frida je PROSEČE uprla vanj svoje temne oči, a stari knjigovodja ni opazil nje bojazljivega pogleda.

(LZ, 1899, št. 1, 6 Z. Kvedrova: Težko.)

³⁷ O tem prim. M. Jesenšek, Deležniški in deležijski skladi v Küzmičevem in Japljevem prevodu Nove zaveze. V: Slavistična revija XXXI, 1991, 183-198. Za 19. stoletje je v prekmurskem jeziku potrjeno jezikovno izročilo — prim. M. Jesenšek, Primeri jezikovnega strnjanja pri Jožefu Košiču. V: Košič in njegov čas, Budimpešta 1994, 171-186.

